

מתוך ספרו: מלכות יהודה וישראל, מרכז שפירא תשס"ב, עמ' 76-86

הרב יהודה זולדן

מנהיגים מבית דוד שאינם מלכים

(סנהדרין ה ע"א)

מבוא

א. היקף הסמכות

ב. ראש גלות והנשיא מיהודה

ג. זכרים ונקבות - האמנם הכוונה לייחוס?

1. שיטת הירושלמי

2. הבנת רבנו תם את שיטת הירושלמי

סיכום

מבוא

בברכות יעקב, מובטחת הנהגת המלוכה לשבט יהודה. "לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו, עד כי יבוא שילה ולו יקהת עמים" (בראשית מט, י). כך הבטיח הקב"ה לדוד "כסאך יהיה נכון עד עולם" (שמואל ב' ז, טז) וכן לשלמה "וכוננתי את כסא מלכותו עד עולם" (שם יג). כך הגדיר זאת הרמב"ם בהל' מלכים א, ז:

כיון שנמשח דוד זכה בכתר מלכות, והרי המלכות לו ולבניו הזכרים הכשרים עד עולם. אך לא רק המלכות האידיאלית היא מיהודה, גם הנהגות שלטוניות אחרות, לאחר סיום תקופת המלוכה בישראל, הם מיהודה - ראש הגלות והנשיא. כך נדרש הפסוק לעיל, בגמ' סנהדרין ה, א: לא יסור שבט מיהודה - אלו ראשי גלויות שבבבל, שרודין את ישראל בשבט. ומחוקק מבין רגליו - אלו בני בניו של הלל, שמלמדין תורה ברבים. האם הכרח שראשי הגלויות והנשיאים יהיו מיהודה? מה מעמדם ומה תוקף שלטונם? מהם יחסי הכוחות בין נשיא הסנהדרין וראש הגלות?¹

א. היקף הסמכות

הגמ' בסנהדרין ה, א דנה בהיקף הסמכויות של נשיא וראש הגלות והיחס ביניהם. את מסקנת הגמ' מסכם הרמב"ם בהל' סנהדרין ד, יג-יד:

ראשי גלויות שבבבל במקום מלך הם עומדים. ויש להם לרדות את ישראל בכל מקום ולדון עליהם, בין רצו בין לא רצו, שנאמר: "לא יסור שבט מיהודה", אלו ראשי גלויות בבבל. כל דיין הראוי לדון, שנתן לו ראש גלות רשות לדון, יש לו רשות לדון בכל העולם, אף על פי שלא רצו בעלי הדינים לדון, בין בארץ בין בחו"ל. וכל דיין שנתנו לו בית דין שבארץ ישראל רשות לדון, יש לו רשות לדון בכל ארץ ישראל ובעיירות העומדים על הגבולים אף על פי שלא רצו בעלי הדינים, אבל בחוץ לארץ אין רשותן מועלת לו לכופ את בעלי הדינים.

¹ לדיון מקיף בסוגיית הגמ' בסנהדרין ה, א עיין משה בר, ראשות הגולה בימי המשנה והתלמוד (הוצאת דביר ת"א תשל"ו) פרק ג': "מקורות הסמכות של ראש הגולה" עמ' 33-43.

מכאן שהיקף הרשות לדון שמעניק ראש הגלות, גדול יותר מאשר נשיא שבארץ ישראל. ראש הגלות יכול להעניק רשות לדון בכל העולם כולל ארץ ישראל, ואילו היקף הרשות שמעניק בית דין שבארץ ישראל, מוגבל לארץ ישראל בלבד.² ההשלכה המעשית היא, שמי שדן ללא רשות וטעה בדינו - צריך לשלם מכיסו לבעל הדין שהפסיד, ומי שדן ברשות וטעה - פטור מלשלם.

ב. ראש הגלות והנשיא משבט יהודה

רש"י בסנהדרין ה, א תולה את סיבת ההבדל בין נשיא לראש הגלות בכך שמעמדו של ראש הגלות הוא שלטוני ביסודו, והוא יונק את כח שלטונו ממלכי פרס³, בו בזמן שנשיא בארץ ישראל, מעמדו הוא כראש ההנהגה התורנית הבכירה ביותר, ושררתו השלטונית מועטת. מאחר שמדובר על הענקת רשות לדון, ולא על עצם הסמיכה, הרי שזהו דבר שתלוי ברשות השלטונית, ובזה היה כוחו של ראש הגלות גדול יותר, מאשר כוחו של הנשיא שבארץ ישראל.

רבנו תם בתוס' שם בד"ה דהכא, כותב שבנושאים הקשורים להפקעת ממון, שיש בהם עניין של רדייה ושררה, עדיפים ראשי הגלות שבבבל על נשיאים שבארץ ישראל, מאחר "דראש גולה מזכרים ונשיא שבארץ ישראל מנקבות, כדאמר בירושלמי".

כוונת תוס' לירושלמי בכלאים פ"ט ה"ג ולירושלמי בכתובות פ"ב ה"ג:

רבי הוה ענוון סגין, והוה אמר: כל מה דיימר לי בר נשא, אנא עביד, חוץ ממה שעשו זקני

בתירה לזקני, דשרון גרמון מנשיאותיה ומנוניה. אין סליק רב הונא ריש גלותא להכא, אנא

מותיב ליה לעיל מיני, דהוא מן יהודה ואנא מבנימין, דהוא מן דכריא ואנא מן נוקבתא.

שם מסופר על רבי, שהיה עניו גדול והיה מוכן לעשות כל שיבקשו ממנו, חוץ מאשר לוותר על הנשיאות. עם זאת, אמר שאם יעלה רב הונא ראש הגלות לארץ ישראל, לו הוא מוכן לוותר על נשיאותו. הטעם לכך הוא: "דהוא מן יהודה ואנא מן בנימין, דהוא מן דכריא ואנא מן נוקבתא".

כוונת רבי לומר שראש הגלות עדיף ממנו מאחר שראש הגלות משבט יהודה, והוא, הנשיא, משבט בנימין. ראש הגלות הוא מהזכרים של בית דוד, ואילו הוא, הנשיא, מהנקבות של בית דוד. כך כתב רב שרירא גאון באגרתו (מהדורת לוינ' עמ' 73): "היו מרביצין תורה הכא (=בבבל) והוה להו ראש גלות מבית דוד"⁴.

נראה שהבנתם כך את הירושלמי נעוצה בגירסה המקבילה שבמדרש בראשית רבה לג, ג:

דהוא מן יהודה ואנא מן בנימין, דהוא מן דכריא דיהודה ואנא מן נוקבתא.

² בגמרא שם הדיון הוא על נשיא הסנהדרין שבא"י, ואילו הרמב"ם לא הזכיר כאן נשיא בדוקא אלא בית דין שבארץ ישראל. האחרונים העירו על שינוי זה ועיינו לקמן בהסברת שיטת הרמב"ם.

³ ר' יונתן איבשיץ בתומים בסי' ג ס"ק ו הקשה, שאם מדובר על תקופת שלטונו של רבי, הרי אז רומי היתה שלטת ולא מלכי פרס! בספר בית ישי ס"ק קד הסביר שמלכי פרס הם הראשונים שישדו את המבנה הזה של ראש הגלות בימי נחמיה, ורש"י ציין את המקור ההתחלתי משם ינקו ראשי הגלויות את כוחם. עיי' בתומים בסי' ז ס"ק א. לפי מספר דעות נחמיה היה מזרע בית דוד. ראה: שמואל כהן, ממשע עד עזרא, עמ' 249-276. הגר"א בפירושו לדברי הימים א' ג, כ כתב שראש הגלות החל מאליעזר הנזכר בפס' שם. מויקרא רבה י, ה ניתן ללמוד שראש הגלות הראשון היה שאלתיאל בנו של יכניה מלך יהודה, "שאלתיאל שממנו הושתלה מלכות בית דוד". עיי' בדברי הרא"ה קוק באר אליהו ס"ג ס"ק כו. על היות ראשי הגולה מבית דוד, ראה: הרב פרוץ שמחה אסף, תקופת הגאונים וספרותה, פרק ב' "ראשי הגולה" עמ' כד-מא; יעקב ליוור, תולדות בית דוד עמ' 28-46; משה בר, ראשות הגולה בימי המשנה והתלמוד, פרק ב' "ראשיתה של ראשות הגולה" עמ' 11-32 ושם בהע' 17; ישעיהו גפני, "יהדות בבל ומוסדותיה - תפקידיו וסמכויותיו של ראש הגולה", בתוך: מחקרים בתולדות ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים: הוצאת מרכז זלמן שז"ר, תשנ"ד, עמ' 246-248.

⁴ כך פירשו בשו"ת הרא"ש כלל יח, יז, וכלל צט, א ובתוס' הרא"ש, תוס' שאנץ, רבינו יהונתן מלוניל, תלמיד הרמב"ן, הנימוקי יוסף בסנהדרין שם, הרמב"ן בספר הויכוח עמ' שה (הוצאת מוסד הרב קוק), ועוד ראשונים נוספים. על עומק העניין עמד ר' צדוק בליקוטי מאמרים עמ' ס, ב. ר' צדוק הכהן מלובלין בתקנת השבין עמ' 23-24, עומד על הקשר שבין מייסדי התורה בארץ ישראל בזמן בית שני ואחריו - עזרא והלל, בעקבות דברי ההספד על הלל, שאמרו עליו "הי חסיד, הי עני, תלמידו של עזרא" (סנהדרין יא, א). בחיבור יפה מהישועה לרבנו נסים מקירואן פרק יד עמ' מה כותב, שמי שהיה מנשיאים מזרע דוד נקרא רבן, ומי מראשי הגלויות שהיה מזרע דוד מהזכרים נקרא רבנא. הדבר מופיע גם בשערי זמר לכתובות מג, ב.

התוספת "דיהודה" היא רק בגירסת המדרש ולא בגירסאות הירושלמי. רש"י בפירושו למדרש שם איננו גורס מילה זו. גם באיגרת רב שרירא גאון אות פה (נוסח ספרדי הוצאת מכון לב שמח ירושלים תש"ן) כתוב: "הוא מן רבביא דיהודה מן דוכריא, ואנא מן דקתא דנוקביא".

בגירסת הירושלמי בכלאים ובכתובות ובתוס' שלפנינו לא נזכר כלל המושג "בית דוד" או "יהודה", בנימוק השני של רבי, אלא נכתב באופן כללי - זכרים ונקבות.

נקודת המחלוקת בין רש"י לתוס' היא, מה נותן את הכח השלטוני לראש הגלות. שני מרכיבים בפנינו, והשאלה היא מה יותר דומיננטי מביניהם:

א. היותם של ראשי הגלות מבית דוד, כפי שדורשת הגמ' מהפס' "לא יסור שבט מיהודה".

ב. מתן הרשות ממלכי הגויים לשלוט בפועל.

רש"י סובר שהיותם של ראשי הגלות מזרע דוד, הוא שלטון בכח, בפוטנציאל. מה שמעניק חיות בפועל בגלות לאותם צאצאי מלכות דוד, היא הסמכות השלטונית שנותנים להם מלכי הגויים, והיא הסיבה לכך שיש לראש הגלות כח שלטוני גם בארץ ישראל. תוס' סובר שהמרכיב הקובע הוא היותם של ראשי הגלות מדוד, מפני שביחס לרשות של הגויים לדון, לא תהיה כל משמעות לשאלה אם ראשי הגלות יהיו או לא יהיו מבית דוד⁵. היד רמה, רבינו יונה והר"ן בסנהדרין שם, נוקטים כתוס' אך לא מביאים נימוק מדוע ראשי הגלות עדיפים על נשיא.

מפרשי הרמב"ם בהל' סנהדרין ד, יג-יד, הרדב"ז וההגהות מימוניות, הסבירו את נימוקו של הרמב"ם על פי האמור בירושלמי. אך נראה שברמב"ם עצמו אין כל ביסוס לכך. הרמב"ם לא הזכיר כלל את ענין הזכרים והנקבות בהלכה זו, והמדקדק בלשונו יראה, שהוא אף לא אמר שאת הרשות לדון בארץ ישראל מעניק הנשיא בדוקא, אלא כתב שהרשות ניתנת על ידי בית דין שבארץ ישראל. דווקא קביעתו של הרמב"ם שראשי הגלות במקום מלך הם עומדים, מתאימה לשיטת רש"י המדגיש שמקור כח השררה והשלטון שיש לראש הגלות הוא ממלכי פרס. מלבד זאת, כשהרמב"ם עסק בהל' סנהדרין ב, א-ג בתכונות הנדרשות ובייחוס של חבר סנהדרין והעומד בראש, לא ציין הרמב"ם שנשיא הסנהדרין צריך לבוא משבט יהודה, לעומת ראש הגלות שמעמדו הוא שלטוני במהותו ולא תורני.

כך כתב הרמב"ם בפהמ"ש לבכורות פ"ד מ"ד:

ראש הגלות, הממונה בבבל ואין צריך להיות חכם, וראש ישיבה ממונה בארץ ישראל. ואם

נקט רשות מראש הגולה, הרי הוא המועיל בכל מקום, בארץ ישראל ובחו"ל, לפי שדינו של ראש הגלות על כל ישראל כדינה של מלכות שאונסת ומכרחת. הרי קראו רחמנא שבט, ואמרו ז"ל "לא יסור שבט מיהודה" אלו ראשי גלויות שבבבל, שרודין את ישראל בשבט, ר"ל אונס ותגבורת. הלא תראה שאין אנו חוששים לחכמתו אלא לייחוסו, וממנים אותו בהסכמת אנשי מקומו בלבד.

בנוסף לכך, הרמב"ם בהל' סנהדרין ד, א כתב שמשנה רבינו סמך את יהושע ביד שנאמר: "ויסמוך את ידיו עליו ויצוהו" (במדבר כז, כג), וכן סמך שבעים זקנים ושרתה עליהם שכניה, אך לא ציין שסמכם ביד ממש. ההסבר לכך הוא שיד משמעותה שררה ושלטון, ויהושע באופן מיוחד היה מנהיג שלטוני וראש הסנהדרין, ולכן נסמך ביד (ע"ע בכלי יקר שם). שבעים הזקנים לא זקוקים לסמיכה ביד, מאחר שתפקידם הוא תורני ולא שלטוני במהותו⁶.

⁵ דברים ברוח זו כתב הרב שלמה פישר, בית ישי ס"י קד. ראה עוד: הרב דוד יצחק מן, באר מרים על הל' מלכים א, ג עמ' יא-יב.

⁶ ע"ע: הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה חו"מ א, א; הרב יחיאל יעקב וינברג, שו"ת שרידי אש ד עמ' קלט.

ג. זכרים ונקבות - האמנם הכוונה לייחוס?

1. שיטת הירושלמי

במקורות אחרים מצינו שראש גלות הוא מיהודה. הירושלמי ביומא פ"ז ה"א ובסוטה פ"ז ה"ו דן בקריאת התורה ביום כיפור על ידי הכהן הגדול, ובהקהל על ידי המלך, ומסביר שעל אף שבדרך כלל בני אדם הולכים למקום בו ספר התורה, כאן מוליכים את ספר התורה מהעזרה לעזרת נשים, מאחר שהכהן הגדול והמלך הם אנשים גדולים חשובים, והתורה מתכבדת בהן כשמביאים אותה אצלם. שואל הירושלמי, מצינו שבבבל גם מוליכים את ספר התורה אל ראש הגלות, על אף שלפעמים אינם גדולים וחשובים (על פי פני משה) בתורה ובמצוות? (על פי קרבן העדה). ומשיב הירושלמי:

אמר ר' יוסי בי ר' בון: על ידי שזרעו של דוד משוקע שם, אינן עבדין לו כמנהג אבתהון. גם בשבת נה, א נאמר: "האמר עוקבא ובית דינו קיים (כך גירסת רב שרירא באגרתו, בשונה מהגירסא שבגמ' שלפנינו - מר עוקבא אב בי"ד) שנאמר (ירמיהו כא, יב) "בית דוד כה אמר ה' דינו לבוקר משפט", ואף מכאן יש ללמוד שראשי הגלות הם מבית דוד. יחד עם זאת לא מצינו שכתוב שהם דוקא מהזכרים של בית דוד.

באשר לייחוסו של הנשיא, מצינו ששושלת הלל, ורבי בתוכם, מתייחסים לבית דוד. בבראשית רבה צח, ח נאמר שמצאו מגילת יוחסין בירושלים, ושם נאמר שהלל בא מדוד. מכאן שכל השושלת שיצאה ממנו, ובהם רבי, היתה מדוד. בגמ' בשבת נו, א נאמר שרבי בא מדוד ועל כן הוא מהפך בזכותו של דוד⁷. בגמ' בכתובות סב, ב נאמר שרבי הוא מבני שפטיה בן אביטל אשת דוד. מקור זה סותר את ההבנה הקודמת שרבי הוא מהנקבות של בית דוד⁸. אך יש לומר שהכוונה שהוא איננו מזרע בת שבע ושלמה בנה, שממנו יצא שושלת המלוכה, והרי "אין מלך לישראל אלא מבית דוד ומזרע שלמה בלבד" (הקדמת הרמב"ם לפרק חלק עמ' קמה מהדורת ר"י שילת, ספר המצוות לא תעשה שס"ב)⁹. הזכר האמור, הוא שלמה בן דוד ובת שבע, ואילו רבי בא מאשה אחרת של דוד, לא בת שבע.

באשר לנשיאים האחרים שאינם משושלת הלל, לא מצינו שהם התייחסו לשבט יהודה בדוקא. הדברים הללו עולים גם מהצגת הדברים בגמ' בסנהדרין כאן. המקור להיותם של ראש הגלות והנשיא מיהודה הוא הפסוק בברכת יעקב ליהודה (בראשית מט, י), ועל כך אומרת הגמ' בסנהדרין שהזכרנו לעיל: "לא יסור שבט מיהודה - אלו ראשי גלויות בבבל. ומחוקק מבין רגליו - אלו בני בניו של הלל". אילו ההקבלה היתה שווה, היה צריך להיות: אלו ראשי גלויות בבבל, ואלו נשיאים שבארץ ישראל. אך הברייתא הקבילה בין ראש הגלות רק לנשיאים משושלת הלל, שרק הם כאמור

⁷ עניין זה שימש מקור לשמועה בשם החתם סופר, שרבי לא כתב מסכת לחנוכה מאחר שהיתה לו קפידא על בית חשמונאי שמלכו והם לא מבית דוד, וכהערת הרמב"ן לבראשית מט, י. אך כבר דחה שמועה זו הרב משה צבי נריה, צניף מלוכה עמ' 177-182. על דבריו שם יש להוסיף את דברי ר' יהונתן איבשיץ ביערות דבש דרוש יז עמ' רסג, הכותב שכל זרע הכהונה הם מנקבות של שבט יהודה, מאחר ואהרן הכהן היה נשוי לאלישבע אחות נחשון בן עמינדב (שמות ו, כג), שהיה אחר כך גם נשיא שבט יהודה. כך כתב גם ר' צדוק בפרי צדיק בראשית עמ' 137.

⁸ על כך העירו ביפה תואר במדרש שם, ועיין מש"כ עליו הרש"ש שם וכן במתנות כהונה שם. ע"ע בתורה שלמה לפר' ויחי כרך ז עמ' 1804, ובברכי יוסף חו"מ סי' א ס"ק י, כתב שאולי יש כאן מחלוקת התלמודים. ע"ע במרגליות הים בסנהדרין ה, ב אות טו. בהגהות ר' יעקב עמדין להוריות יא, ב מסביר שרבי מהנקבות של בית דוד מזרע שלמה ומהזכרים של שפטיה בן אביטל, ואילו ראש הגלות היה מזכרי בני שלמה. בספר דבר משה (רוזמריק) לסנהדרין אות לו, כתב שגם אם נשיא יהיה מזכרים של בית דוד, עדיין ראש גלות עדיף ממנו, משום שעצם השררה באה לו מכח היותו מהזכרים.

⁹ על הדגשת הרמב"ם זרע דוד ושלמה, ראה: ד"ר איתמר ורהפטיג, מנחה לאיש (ספר היובל לרב אי"ש דולגין) עמ' 427-414.

היו מבית דוד, ולא לשאר הנשיאים, שהרי לא כל הנשיאים היו מבית דוד. כך כותב בשו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם סי' ד:

ראש הישיבה סמוך בארץ ישראל, נשיא קרינן ליה, בין שהיה מזרע דוד בין שאינו מזרע דוד, כמו ר' אלעזר בן עזריה - נשיא¹⁰ והוא כהן¹¹.

ואכן מלבד ר' אלעזר בן עזריה, שהיה נשיא במקביל לשושלת הלל, הנשיאים שקדמו להלל לא היו מזרע דוד. בני בתירא, שויתרו על נשיאותם להלל, לא היו מבית דוד. אם נניח שר' יהודה בן בתירא הוא מצאצאיהם, הרי שהוא מעיד על עצמו שהוא משבט אפרים (סנהדרין צב, ב)¹², כמו כן, גם הנשיאים שהיו לפניו בתקופת הזוגות (נשיא ואב בית דין) לא היו משבט יהודה. במשנה בחגיגה יז, א (וכן במשנה באבות פ"א מ"ד-טו) מופיעה רשימת הנשיאים: יוסי בן יועזר, יהושע בן פרחיה, יהודה בן טבאי, שמעיה והלל. על חלקם ידוע שמוצאם לא משבט יהודה כלל. על יוסי בן יועזר אומרת המשנה בחגיגה יח, ב שהיה כהן - "חסיד שבכהונה". על יהושע בן פרחיה נאמר (בילקוט שמעוני במדבר רמז תשסא) ששרף פרה אדומה בבגדי כהן גדול. שריפת הפרה היא על ידי כהן (במדבר יט, ח ומפרשים, משנה פרה ג, א-י, רמב"ם הל' פרה אדומה ג, ב). על שמעיה מסופר שהיה צאצאי גרים, מבני בניו של סנחריב (גיטין נז, ב יומא עא, ב ברש"י). על רבן יוחנן בן זכאי שהיה נשיא לאחר החורבן, בתקופת שושלת הלל הזקן¹³ מסופר שהיה כהן¹⁴.

מכאן שאין כל הכרח וחיוב הלכתי, שנשיא הסנהדרין יהיה משבט יהודה¹⁵. אכן, מצינו מלכים שישבו בסנהדרין כדוגמת דוד המלך "יושב בשבת תחכמוני" (שמואל ב' כג, ח. ע"ע סנהדרין כא, א ורמב"ם פהמ"ש לאבות פ"ד מ"ד) - אך אין זה הכרח. עניין זה קשור לסוגיה הדנה בשאלה האם מושיבים מלך בסנהדרין (סנהדרין יח, ב)¹⁶. תפקידו של הנשיא כראש הסנהדרין הוא להורות לעם חוק ומשפט, כהגדרת הרמב"ם בהל' ממרים א, א, ולא מצינו שעליו לעסוק בענייני מלוכה, ממילא

¹⁰ התוס' בסנהדרין יא, ב בד"ה בתר מתייחס לראב"ע כנשיא, אך העיר במרגליות הים שם אות יד, שלא מצא בחז"ל בשום מקום שראב"ע נקרא נשיא, וכן לא נקרא "רבן", אלא נזכר שהושיבוהו בישיבה (זבחים יא, ב) כריש מתיבתא (ברכות כח, א).

¹¹ ראב"ע היה עשירי לעזרא כהן הראש - ברכות כז, ב.

¹² על בני בתירא, ראה: גדליה אלון, מחקרים בתולדות ישראל חלק א עמ' 263-267.

¹³ על נשיאותו של ריב"ז עיין ברש"י ראש השנה לא, ב ד"ה ומיבנה; שבת נד, ב תוד"ה הוה; ביצה כג, א תוד"ה תליסר. בגיטין נ, ב מסופר שריב"ז מבקש את שושלת רבן גמליאל כדי שלא תכלה שולטנות בית דוד (ע"פ רש"י שם). ראה עוד: הרב יחיאל יעקב וינברג, שו"ת שרידי אש חלק ד' עמ' קמד-קמה; רפי יעקובי, תהילות שפר, "ריב"ז - הכהן ששימש כנשיא" עמ' 102-103; ישראל רוזנסון, "בין רבן יוחנן ורבן גמליאל", נטועים ו' עמ' 84-86; גדליה אלון, מחקרים בתולדות ישראל חלק א' עמ' 253-255; שמואל ספראי, "בחינות חדשות לבעית מעמדו ומעשיו של ריב"ז לאחר החורבן", בימי הבית ובימי המשנה, חלק ב, עמ' 341-364.

¹⁴ על היות ריב"ז כהן: שבת לד, א רש"י ד"ה תורמסי תרומה, כותב שריב"ז היה כהן, אך במנחות כא, ב בתוס' ד"ה שהכהנים, כותב שריב"ז לא היה כהן (התייחס לכך גם הרב צ"פ פרנק במקראי קודש פורים עמ' קמא). ע"ע בתולדות תנאים ואמוראים חלק ב עמ' 681; פרופ' דניאל שורץ, "האם היה ריב"ז כהן?" סיני פח (תשמ"א) עמ' לב-לט. על חזקיה מלך יהודה המקבל את פני ריב"ז ע"פ הגמ' בברכות כח, ב עיין בצל"ח שם "להראות לו שאין לדוד המלך תרעומת עליו שקיבל הנשיאות ולא היה מזרעו". וע"ע מהרש"א בחדו"א לברכות כח, א; הראי"ה קוק, עין איה שם אות לח, שמועות ראייה מצורע תרפ"ט. ועיין ר' צדוק הכהן מלובלין בליקוטי מאמרים עמ' קיט, א: "התחלת תושבע"פ ע"י עזרא שהיה כהן, וכן אחר החורבן ע"י ר' יוחנן בן זכאי הכהן".

¹⁵ טענה זו, שלא מצינו שהנשיאים היו משבט יהודה דוקא, טוען הרב רפאל בן מרדכי ברדוגו, שו"ת משפטים ישרים סי' תכב. לפיו ברור שרבי היה משבט יהודה, ובדרך כלל כשמוזכרים יחוס הכוונה לזכרים. לדבריו, רבי התכוון לומר שלראש הגלות יש שררה מן הדיון, ולנשיא רק ריח שררה. המילים "זכרים" "נקבות", הם רק ביטויים למעמד שלטוני ולא ליחוס משפחתי.

¹⁶ על הפס': "הכלילי עינים מיינ" (בראשית מט, יב), נדרש בבראשית רבה צח, י שרובה של סנהדרין היו מיהודה. ברות רבה ב, ב נאמר שעיקר סנהדרין היו מיהודה. גם לפי מדרש זה אין הכרח שנשיא הסנהדרין יהיה מיהודה, ואף הרמב"ם שדן בכך בהל' סנהדרין ב, א-ב כתב שמצוה להיות בסנהדרין גדולה גם כהנים ולוים, ואם כולם ישראלים, הרי זה מותר. מ"מ גם מדבריו אין כל הכרח שנשיא הסנהדרין יהיה מיהודה. מצינו זיקות נוספות בין הסנהדרין ובין שבט יהודה בדברי הגמ' בזבחים נד, ב, האומרת שמקום מושב הסנהדרין בלשכת הגזית הוא בנחלת שבט יהודה ואילו השכינה בחלקו של בנימין. כמו כן בגמ' בסנהדרין יא, ב שאין סנהדרין מעברין את השנה אלא יהודה. אך עדיין אין ללמוד מכאן שיש הכרח לומר שנשיא הסנהדרין הוא מיהודה. בשאלת נשיא הסנהדרין האם הוא מיהודה, עיין: פרופ' יעקב בלידשטיין, עקרונות מדיניים במשנת הרמב"ם, עמ' 46-54; הרב ד"ר איתמר ורפהטיג, ישועות עוזו (ספר זכרון לרב עוזי קלכהיים זצ"ל) עמ' 329-335.

אין כל הכרח שהוא יהיה מבית דוד. אם כי, כבעל התפקיד הבכיר ביותר בארץ ישראל, היתה לו שררה שלטונית מדינית מועטת¹⁷.

אשר על כן נראה להציע פירוש אחר¹⁸ בהבנת הירושלמי בכללים פ"ט ה"ג ובכתובות פ"ב ה"ג, וזאת על פי הבבלי בהוריות יא, ב (מתורגם):

שאל רבי את רבי חייא: כגון אני, מהו בשעיר? אמר לו: הרי צרתך בבבל. שאלו: מלכי ישראל ומלכי בית דוד, אלו מביאים לעצמם ואלו מביאים לעצמם! אמר לו: שם הם לא כופים זה את זה, כאן אנו כפופים להם. רב ספרא שונה כך: שאל רבי את ר' חייא: כגון אני, מהו בשעיר? אמר לו: שם שבט, וכאן מחוקק, ושנינו: "לא יסור שבט מיהודה" - זה ראש הגולה שבבבל, שרודה את ישראל במקל, "ומחוקק מבין רגליו" - אלו בני בניו של הלל, שמלמדים תורה לישראל ברבים.

שאלתו של רבי, היא ביחס לקרבן חטאת של נשיא. בויקרא ד, כב-כג נאמר: **אשר נשיא יחטא ועשה אחת מכל מצוות ה' אלוקיו אשר לא תעשינה בשגגה ואשם...** והביא את קרבנו שעיר עזים זכר תמים.

ובאשר לקרבן חטאת שמקריב הדיוט, נאמר שם כז-כח: **ואם נפש אחת תחטא בשגגה מעם הארץ, בעשותה אחת ממצוות ה' אשר לא תעשינה ואשם, והביא קרבנו שעיר עזים תמימה נקבה.**

נשיא מביא קרבן שעיר זכר תמים, והדיוט מביא קרבן שעירה תמימה נקבה. במשנה בהוריות פ"י מ"א נאמר, שהנשיא האמור בפסוק הוא המלך, מאחר שהוא ראש השררה בעם ישראל ומעליו יש רק את ה' אלוקיו. הגמ' בהוריות יא, א-ב דנה האם גם נשיא שבט מביא חטאת שעיר, ותשובתה ששעיר מביא רק מי שאין על גביו אלא ה' אלוקיו. ומכאן שאין הכרח שהמילה "נשיא" בפסוק עוסקת דוקא במלך, אלא בכל מי שהוא בעל שררה גבוהה נישא ומורם מעם, שאין על גביו אלא ה' אלוקיו. אצל הדיוט לא נאמר הביטוי "אלוקיו", ומכאן שמי שלא עומד בקריטריון שאין על גביו אלא ה' אלוקיו, מביא שעירה נקבה כהדיוט, גם אם יש לו מעמד בכיר ושררה מסוימת. בעקבות כך שאל רבי את שאלתו, מה היה מעמדו בהקשר זה, לו בית המקדש היה קיים. כאן בארץ ישראל הוא עומד בראש ההנהגה, אך מאידך הוא כפוף לראש הגלות שבבבל, ואם כן מה דינו? תשובתו של ר' חייא לרבי היא¹⁹, שמאחר שבני ארץ ישראל כפופים לראש גלותא מבחינה שלטונית²⁰, אזי לו היה בית המקדש קיים, היה על רבי להקריב שעירה כהדיוט, על אף מעמדו.

¹⁷ בשו"ת חתם סופר או"ח סי' יב ד"ה והיינו, כותב בשם המהרשד"ם והובאו דבריו במגן אברהם או"ח סוף סי' נג, שרק מהלל עברה הנשיאות בירושה, ולא בשל היותם בעלי כתר תורה, אלא שמאחר ושלטון בית הורדוס היה שלילי, השלימו חז"ל את כתר המלכות ע"י נשיאי התורה שהיו מזרע דוד, והם הורישו לבניהם מטעם שלטון המלוכה ולא מטעם התורה. הוכחתו היא מהגמ' בהוריות יא, ב שרבי שאל מהו בשעיר ומכאן שראה בעצמו גוף שלטוני. נראה שלזה התכוון רש"י באומרו שלנשיא בא"י יש שררה מועטת. כך כתב גם שם בסי' יג ד"ה ע"כ דברתי. וע"ע בפסד"ר י עמ' לח ד"ה מדברים אילו, הדין בדברי החת"ס הללו.

¹⁸ את הבסיס להצעה הציע ר' נתן בר הי"ו, בעת שנלמדה סוגית הגמרא בסנהדרין ה, א בישיבת ההסדר בנוה דקלים. גם בירושלמי כללים פ"ט ה"ג בו עוסק התוס', הדין הוא בין רבי לר' חייא. המשך המעשה היה שר' חייא אמר לרבי שראש הגלות בא לארץ, ואז נתכרכמו פניו של רבי, מאחר שהוא עצמו אמר שבמצב שכזה הוא יוותר על נשיאותו. לבסוף אמר לו ר' חייא שכונתו היתה שארוננו של ראש הגלות בא לארץ, ועל מהתלה זו הוא ננזף, ולא בא לבית המדרש שלושים יום. גם במועד קטן טז, א מסופר על רבי שנזדה את ר' חייא למשך שלושים יום, מאחר שעבר בגלוי על תקנת הנשיא. שם גם הוא קורא לו בלשון גנאי "עייא". יתכן שמערכת הקשרים המורכבת ביניהם, עד שרבי נאלץ למנותו בשל דברים הקשורים למעמדו כנשיא, קשורה לכך שר' חייא עצמו היה מבית דוד (כתובות סב, ב, וירושלמי בתענית ד, ב ובעלי תמר שם). יחד עם זאת מצינו בחגיגה ה, א את ר' חייא אומר לרבי: "יתב את הכא ולא תזלול בנשיאותך"; בסנהדרין לח, א מרגיע ר' חייא את רבי, לאחר שבני ר' חייא אמרו שאין בן דוד בא עד שיכלו שני בתי אבות בישראל, הנשיא וראש הגלות. בראש השנה כה, א מסופר שרבי שולח את ר' חייא לקדש את החודש בעין טב, "וישלח לי סימנא - דוד מלך ישראל חי וקיים".

²⁰ כפיפות ראש הגלות עצמו לשלטון הגויים איננה פוגעת בקריטריון של "אין על גביו אלא ה' אלוקיו". כך עולה מדברי ר' חייא שלא התייחס לעניין זה כלל, וכך עולה מפסיקת הרמב"ם בהלי שגגות טו, ו: "מלך שאין עליו רשות אדם מישראל". כך כותב המאירי בהוריות שם: "וכן יראה שאפילו היה כפוף בין האומות לא נפקע מקרבנו". בהקשר

האם ראש הגלות מביא שעיר, לו הוא היה בא לארץ ישראל? מדברי ר' חייא עולה בבירור שראש גלות אכן מביא שעיר, מאחר והוא ראש השררה השלטונית בעם ישראל, ואין על גביו אלא ה' אלוקיו²¹. אכן, לו הנשיא לא היה כפוף לראש הגלות היה הוא זה שמקריב שעיר²².

על פי דברינו, יתכן להסביר שכוונת רבי בירושלמי בכלאים לא באה ללמד על יחוסו שלו ושל ראש הגלות לזכרים או לנקבות של בית דוד, אלא באה ללמד על מין קרבן החטאת אותו הם היו מקריבים בזמן שבית המקדש היה קיים - חטאת זכר או חטאת נקבה. ראש גלות היה מקריב משעירים זכרים, והנשיא בארץ ישראל משעירים נקבות. ראש גלות "מן דכריא" ונשיא "מן נוקבתא".

לפי ההסבר של הראשונים בירושלמי, שני הנימוקים קשורים לייחוסם השבטי, וכפי שעולה בבירור מגירסת המדרש בבראשית רבה בפרשה לג, ג. לפי דברינו בהסברת הירושלמי, רבי הטעים שני נימוקים שאין קשר הדוק ביניהם, מדוע הוא מוכן לוותר על נשיאותו לטובת ראש הגלות. הנימוק הראשון קשור לייחוס השבטי - רב הונא ראש הגלות הוא מיהודה, והוא הנשיא, מבנימין. הנימוק השני לא קשור לייחוס השבטי, אלא למעמד השלטוני ולמין קרבן החטאת שהם מקריבים - ראש הגלות שחטא בשוגג מביא קרבן חטאת "מן דכריא", והנשיא קרבן חטאת "מן נוקבתא". מצינו גם בירושלמי בהוריות פ"ג ה"ב ובירושלמי בראש השנה פ"א ה"א דיון על מעמדו השלטוני של דוד בזמן שברח מפני אבשלום, וגם שם הקריטריון למעמדו השלטוני הוא מינו של קרבן חטאת שהיה עליו להקריב אילו חטא במצבו זה. "בשעירה היה מתכפר - כהדיוט".

2. הבנת רבנו תם את שיטת הירושלמי

הראשונים בסנהדרין ה, א שצינו לעיל - תוס' הרא"ש, תוס' שאנץ, הנימוקי יוסף, רבינו יהונתן מלוניל ותלמיד הרמב"ן - בודאי שלא פירשו כך את הירושלמי. בדבריהם כתוב במפורש שההבחנה היא בין הזכרים והנקבות של בית דוד. אך יתכן לומר שרבנו תם בתוס' בסנהדרין שם ד"ה דהכא, כן הבין כך, מאחר שלא כתב בדבריו את ענין מלכות בית דוד (והבאנו כאן מדבריו, לעיל בתחילת סעיף ב'), וכך גם עולה מדברי רבנו תם במקום אחר.

רבנו תם בתוס' בחולין יח, ב ד"ה כיון כותב כמו בתוס' הנ"ל בסנהדרין, שלענין הפקעת ממון ראש הגולה עדיף, ואולם כאן הוא איננו מפנה לדברי הירושלמי כלאים פ"ט ה"ג, אלא כותב: ואמרין בפרק ב' בהוריות (יא, ב): נשיא שבארץ ישראל אין מביא שעיר, משום דאיכא בבבל ראש גולה, ועשיר ממנו²³.

הביטוי "עשיר ממנו" שבתוס' לא מובן, מאחר שעושר כלכלי לא משמש נימוק למעלה שלטונית, מה גם שרבי, שלו נאמרה התשובה ההיא, היה ידוע כעשיר מאד, אף יותר מהמלך: "דרבי הוה

זה נעיר שהיה מי שפירש את שאלת רבי "כגון אני מהו בשעיר?" שכוונתו: מה מעמדי תחת מלכות אדום-רומי, שנקראת שעיר? והשיב לו ר' חייא, שהבעיה היא כפיפותו לראש גלות ולא לגויים, מפני שכאמור זה לא פוגע בקרבן. עיין עוד: הרב בנימין יוז'ק, ישר הורי, הוריות עמ' רמו-רנ.

²¹ כך הבין מסוגיה זו השם משמואל בשו"ת אבני נזר יו"ד סי' שיב אות כז בהגה, והאבני נזר שם סי' שיג אות יא. כך כתב גם הרב דוד יצחק מן, באר מרים על הלי' מלכים א, ג (עמ' יא); הרב משה רוזמרין, דבר משה לסנהדרין במילואים לאות קצ; הרב עזריאל חזקיהו וואלק, שערי טוהר חלק ח עמ' רכד-רכה.

²² כך כותב החיד"א בספרו שער יוסף להוריות שם, וכך עולה מדברי הרב משה סופר, שו"ת החתם סופר או"ח סי' יב ד"ה והיינו; הרב חיים מבריסק (בחינושי הגר"ח [סטנסייל] עמ' קעד); הרב יששכר תמר, עלי תמר, ירושלמי סנהדרין א, ג (בסוף).

²³ המהרש"א כאן בחידו"א עמד על השוני שבין התוס' בסנהדרין והתוס' בחולין, אך גם הוא הבין שהתוס' בסנהדרין עוסק בראש גלות שהוא מהזכרים ביהודה והנשיא מהנקבות ביהודה.

עתיר משבור מלכא" (שבת קיג, ב). אלא יש לפרש את זאת לא כעושר במובן הכלכלי, אלא כדברי הריטב"א בחולין שם: "דאיכא בבבל ראש גולה וחשוב ממנו"²⁴.

נוסיף עוד שבאוצר הגאונים לסנהדרין ה, א (עמ' לג-לו), מציין את דברי הגמ' בהוריות כאן, בנוסף לנימוקו של הירושלמי. המאירי בסנהדרין שם נוקט בקרוב לשון לדברי התוס', כך גם בשו"ת הריב"ש סי' רעא (ד"ה רביעית).

מכל מקום מהתוס' עולה, שאכן הנימוק למעמדו הגבוה של ראש גלות מעל מעמדו של הנשיא, הוא מפני שראש הגלות מביא שעיר זכר. תוס' שם לא כתב דברים ברורים בשאלה מה הנשיא מביא. הוא כתב על דרך השלילה - מה נשיא שבארץ ישראל לא מביא. יתכן שתוס' נשמר מלקבוע הלכה, בין שני העמדות שיש בגמרא בהוריות שם, וכפי שהסביר הציץ אליעזר שהובא לעיל. אך מאחר שבשני המקומות נאמרו הדברים בשם רבנו תם, ורוח הדברים הכללית דומה, יתכן לומר ששתי האמירות שבתוס' בחולין ובסנהדרין בשם רבנו תם מכוונים לאותו דבר, וכוונתו היא שראש גלות מביא שעיר מהזכרים, ואילו נשיא מביא שעירה מהנקבות.

הסבר זה עונה לשאלות ולהערות שציינו לעיל. אין צורך להעמיד שהנשיא הוא מבית דוד כלל, ואף לא מהנקבות, וכדוגמת בני בתירא ור' אליעזר בן עזריה שלא היו מיהודה, ומעמדם פחות מראש הגלות. מה שגורם להבדל בהיקף השלטון, הוא בשאלה מי הוא בעל המעמד היותר גבוה, שאין על גביו אלא ה' אלוקיו. אמירה זו של רבי אכן מסבירה היטב את הבדלי המעמדות שבין ראש הגלות ונשיא הסנהדרין.

סיכום

א. ראש הגלות נחשב כסמכות העליונה בעם היהודי הן מתוקף הרשות שקיבל ממלכי פרס ובבל לשלוט, והן מתוקף היותו מבית דוד. ישנם חילוקי דיעות בין הראשונים מהו העיקרי מבין שני המרכיבים הללו.

ב. נשיא הסנהדרין לא תמיד היה מבית דוד, אך גם כשהיה מבית דוד מעמדו פחות משל ראש הגלות, הן מתוקף הסמכות הנמוכה יותר שהוענקה לו, ושעל כן הוא היה כפוף לראש הגלות, והן משום שהיה רק מהנקבות של בית דוד ושלמה.

²⁴ אולי היה מקום להציע חילופי אותיות בתוס' בחולין, ובמקום "ועשיר ממנו", לגרוס "ועשיר ממנו", ומובנו שהשעיר בא ממנו - מראש הגלות, ולא מהנשיא, שכדברי התוס' לפני כן, הנשיא איננו מביא שעיר.

